

Leszek PAWLIKOWICZ¹
Krzysztof SUROWIEC²

UDZIAŁ RADZIECKICH RESORTÓW „SIŁOWYCH” W „PUCZU SIERPNIOWYM” 1991 ROKU. CZĘŚĆ 1

W artykule zaprezentowano potencjał radzieckich resortów siłowych na przełomie lat osiemdziesiątych i tych ubiegłego wieku. Poza zmianami dotyczącymi stanu liczebnego oraz struktur przeprowadzonymi do połowy 1991 roku w Ministerstwie Obrony Narodowej, Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Komitecie ds. Bezpieczeństwa Publicznego przedstawiono dynamicznie ewoluującą zewnętrzną sytuację polityczną, która wyraźnie zmierzała w kierunku wzmocnienia tendencji separatystycznych w samym Związku Radzieckim, jak również opisano przygotowania do zamachu stanu podjęte między 9 grudnia 1990 a 19 sierpnia 1991 roku.

Głównym celem „puczu sierpniowego” miało być zapobieżenie zaplanowanemu na 20 sierpnia podpisaniu nowego traktatu związkowego, który po wejściu w życie w istotny sposób zmieniłby status ZSRR z państwa federacyjnego na rzecz konfederacji suwerennych państw. Niezdolność do opracowania w tak krótkim czasie wielu ważnych szczegółów planu zamachu stanu oraz brak uwzględnienia potencjalnych wariantów alternatywnych wpłynęły później na ostateczne fiasko puczu, co paradoksalnie przyczyniło się do gwałtownego przyspieszenia procesów dezintegracyjnych i zakończyło się rozpadem imperium w końcu grudnia 1991 roku.

W artykule wykorzystano oficjalne zbiory dokumentów opublikowanych w Federacji Rosyjskiej od 1990 roku, liczne analizy różnych autorów (zwłaszcza z Rosji, Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii), a także ujawnione raporty Centralnej Agencji Wywiadowczej, dostępne w Internecie dzięki *Ustawie o Wolności Dostępu do Informacji*.

Słowa kluczowe: Ministerstwo Obrony ZSRR, KGB ZSRR, MWD ZSRR, pucz sierpniowy 1991, GKChP

1. WPROWADZENIE

Mimo upływu ponad dwóch dekad od chwili przeprowadzenia tzw. puczu sierpniowego, którego załamanie doprowadziło w rezultacie do upadku – cztery miesiące później – Związku Radzieckiego, nadal wiele okoliczności z związanych wydarzeniami, do których doszło między 19 a 21 sierpnia 1991 roku pozostaje niewyjaśnionych. Znaczną ich część dotyczy roli, jaką odegrały we wspomnianym zamachu stanu ówczesne resorty „siłowe”: Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Komitet Bezpieczeństwa Państwowego. W tym okresie pojawiły się jednak nowe źródła i opracowania, które w istotny sposób poszerzyły zakres wiedzy na temat rozlicznych

¹ Dr Leszek Pawlikowicz, Zakład Historii Państwa i Prawa, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski

² Mgr Krzysztof Surowiec, Katedra Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 865 12 04, autor korespondencyjny e-mail: ks@prz.edu.pl

aspektów samego puczu oraz – przede wszystkim – udziału w nim wspomnianych struktur.

Niniejszy artykuł stanowi próbę ich syntezy mającej na celu rekonstrukcję stanu faktycznego, a w wypadku pojawiających się sprzeczności ustalenie najbardziej prawdopodobnego przebiegu zdarzeń wynikających z konfrontacji poszczególnych źródeł z już uprzednio znanymi. Poza oficjalnymi zbiorami dokumentów opublikowanymi w Federacji Rosyjskiej jeszcze w latach dziewięćdziesiątych, jak również licznymi analizami zarówno autorów rosyjskich, jak i (zwłaszcza) amerykańskich oraz brytyjskich, wykorzystano ponadto ujawnione w ostatnim czasie raporty Centralnej Agencji Wywiadowczej dostępne w Internecie dzięki *Ustawie o Wolności Dostępu do Informacji*.

2. POTENCJAŁ MINISTERSTWA OBRONY, MINISTERSTWA SPRAW WEWNĘTRZNYCH ORAZ KOMITETU BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWOWEGO W LECIE 1991 ROKU

W 1991 roku radzieckie resorty „siłowe” znajdowały się w trakcie głębokiej reorganizacji, wynikającej z przyjętych zobowiązań międzynarodowych (Ministerstwo Obrony) bądź reform funkcjonalnych, będących pokłosiem trwającej od ponad pięciu lat gorbaczowskiej *pieriestrojki* (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Komitet Bezpieczeństwa Państwowego).

Największe zmiany zaszły w formacjach i służbach podległych **Ministerstwu Obrony** (*Министерство обороны*). W lipcu 1991 roku stan czynny Armii Radzieckiej wynosił 3 333 000 oficerów i żołnierzy (zob. Aneks – tab. 1) i w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy zmalał o 220 000 osób³. Wyszkolone rezerwy z poprzednich pięciu lat sięgały na początku stycznia 1990 roku poziomu 7 816 000 ludzi⁴.

Do końca czerwca dobiegło końca wycofywanie radzieckich związków taktycznych z terytorium Czechosłowacji (byłej Centralnej Grupy Wojsk) i Węgier (byłej Południowej Grupy Wojsk)⁵. O 30–50% zredukowano też liczbę analogicznych jednostek w byłej NRD

³ *The Military Balance 1991–1992*, International Institute for Strategic Studies-Brassey, London 1991, s. 36–42.

W lipcu 1990 r. liczebność Armii Radzieckiej wynosiła 3 553 000 oficerów i żołnierzy, z czego 1 963 000 służyło w Wojskach Lądowych (w tym 490 000 w jednostkach budowlanych i kolejowych), 420 000 w Wojskach Lotniczych, 500 000 w Wojskach Obrony Powietrznej Kraju, 260 000 w Strategicznych Wojskach Rakietowych i 410 000 w Marynarce Wojennej. Zob. *The Military Balance 1990–1991*, International Institute for Strategic Studies-Brassey's, London 1990, s. 33–38.

⁴ Spośród 7 816 000 wyszkolonych rezerwistów na poszczególne rodzaje wojsk przypadało: Wojska Lądowe – 4 800 000, Wojska Lotnicze – 690 000, Wojska Obrony Powietrznej Kraju – 866 000, Strategiczne Wojska Rakietowe – 770 000, Marynarka Wojenna – 690 000. Zob. J. Collins, *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990*, Congressional Research Service, Report no. 90–401, Washington D.C. 6 August 1990, s. 8, 177–180.

⁵ *The Military Balance 1991–1992...*, s. 31. Ogółem od sierpnia 1990 do 19 czerwca 1991 roku wycofano z Czechosłowacji 1 dowództwo korpusu armijnego, 5 dywizji lądowych (w tym 2 pancerne i 3 strzelców zmotoryzowanych) oraz 1 dywizję lotniczą (mieszana), natomiast z Węgier od połowy maja 1989 do 16 czerwca 1991 roku wycofano 4 dywizje lądowe (2 pancerne i 2 strzelców zmotoryzowanych), a także 1 armię lotniczą (w tym 1 dywizję lotnictwa myśliwskiego). Zob. В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004, s. 7, 144–145; А. Ленский, М. Цыбин,

(ze stanu Zachodniej Grupy Wojsk), Polsce (ze struktury Północnej Grupy Wojsk) oraz Mongolii (ze składu 39. Armii Ogólnowojskowej)⁶. W związku z podpisaniem przez Związek Radziecki w listopadzie 1990 roku *Traktatu o ograniczeniu sił konwencjonalnych w Europie*⁷ rozpoczęto jednocześnie proces rozformowywania lub przekształcania w bazy przechowywania techniki wojskowej ponad 1/3 dywizji Wojsk Lądowych, kilka kolejnych zaś przekazano do dyspozycji Marynarki Wojennej⁸. Nadmiar sprzętu, zwłaszcza czołgów, transporterów opancerzonych i dział artyleryjskich, redyslokowano do azjatyckich okręgów wojskowych. Większość przechowywano w składach oraz magazynach, natomiast część sprzętu starszej generacji rozbrojono i pocięto na złom⁹. Ponadto ze względu na rosnącą „destabilizację polityczną”

Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник, Санкт-Петербург 2001, s. 107, 109, 149–150; *Der Teilabzug der Südgruppe der Truppen (SGT)*, „Soldat und Technik” 1989/8, s. 599; *Der Abzug der Zentralgruppe der Truppen*, „Soldat und Technik” 1991/7, s. 505.

⁶ *The Military Balance 1991–1992...*, s. 32. Od 11 maja 1989 do 30 czerwca 1991 roku z Zachodniej Grupy Wojsk wycofano 6 dywizji lądowych (z czego 3 pancerne i 3 strzelców zmotoryzowanych) z 20 uprzednio tam stacjonujących (w tym 10 pancernych, 9 strzelców zmotoryzowanych i 1 artylerii), jak również 1 dywizję lotniczą (lotnictwa bombowego). Z Północnej Grupy Wojsk od maja 1990 do połowy 1991 roku wycofano natomiast jedynie mniejsze jednostki (2 brygady: 1 desantowo-szturmową i 1 raket operacyjno-taktycznych). Z kolei z 39. Armii Ogólnowojskowej stacjonującej w Mongolii wycofano 4 dywizje lądowe (w tym 2 pancerne i 2 strzelców zmotoryzowanych) i 2 lotnicze (1 lotnictwa myśliwskiego i 1 lotnictwa myśliwsko-bombowego). Zob. *The Military Balance 1991–1992...*, s. 31–32, 43; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны»...*, s. 6–7, 44, 143; *Tank unit withdrawals revealed*, „Jane’s Defence Weekly” 18.03.1989, s. 472; *Mit Verladung der KPz T-64*, „Soldat und Technik” 1989/7, s. 523; *Zwei weitere Divisionen der WGT*, „Soldat und Technik” 1991/7, s. 505; *The Warsaw Pact Air Forces*, „World Air Power Journal” 1990/3, s. 140, 148.

⁷ Traktat o ograniczeniu sił konwencjonalnych w Europie (CFE, *The Treaty on Conventional Armed Forces in Europe*) z 19 listopada 1990 roku. Zob. pełny tekst – *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991* (red. T.W. Karasik), Academic International Press, Gulf Breeze 1991, s. 245–343.

⁸ Z dywizji strzelców zmotoryzowanych utworzono tzw. dywizje obrony wybrzeża. Każdej z czterech flot podporządkowano po jednej z nich. Zob. B. Starr, *Soviet move to evade CFE*, „Jane’s Defence Weekly” 22.12.1990, s. 1257; *The Military Balance 1991–1992...*, s. 30, 32–33; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска...* s. 232–235.

⁹ Pomędzy styczniem 1989 a listopadem 1990 roku wycofano w ten sposób z Europy: 16 400 podstawowych czołgów bojowych, 15 900 transporterów opancerzonych oraz 25 000 dział i moździerzy (o kalibrze ponad 100 mm). Spośród nich do wyposażenia jednostek Armii Radzieckiej stacjonujących na wschód od Uralu przeznaczono: 8000 podstawowych czołgów bojowych, 11 200 transporterów opancerzonych oraz 1600 dział i moździerzy. Kolejne 8400 czołgów, 4700 transporterów opancerzonych, jak również 16 400 dział i moździerzy trafiło do składów i magazynów, natomiast pozostałych 7000 dział i moździerzy znajdowało się w remontach lub zostało wycofanych z uzbrojenia. Związek Radziecki zobowiązał się jednocześnie do złomowania w ciągu następnych 4 lat (do 1995 r.): 6000 czołgów, 1500 transporterów opancerzonych, a także 7000 dział i moździerzy. Od połowy 1990 do połowy 1991 roku zwiększono z kolei stan posiadania najnowszych czołgów T-80 z 4000 do 5400. Zob. *Statement of the Representative of the Union of Soviet Socialist Republics in the Joint Consultative Group*, 14 June 1991, *Treaty on Conventional Forces in Europe*; *The Military Balance 1991–1992...*, s. 30, 37; *The Military Balance 1990–1991...*, s. 35; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска...*, s. 14; И. Дроговоз, *Танковый меч СССР 1945–1991*, Пьедестал, Москва 1999, s. 34.

w republikach nadbałtyckich, Zakaukaziu oraz Azji Środkowej wycofano z tych rejonów taktyczną broń jądrową¹⁰.

Do połowy maja Strategiczne Wojska Raketowe zakończyły proces niszczenia rakiet średniego i krótkiego zasięgu zgodnie z *Układem o likwidacji rakiet średniego i krótkiego zasięgu* podpisanym jeszcze w grudniu 1987 roku¹¹. Ogółem pocięto na złom 819 wyrzutni i 1766 pocisków zdolnych do przenoszenia głowic jądrowych¹². Spowodowało to znaczną redukcję stanu liczebnego całej formacji.

W znacznie lepszej sytuacji znajdowały się jednostki międzykontynentalnych rakiet balistycznych – w szybkim tempie kontynuowano w nich zamianę starych, podziemnych silosów na nowe, ruchome wyrzutnie (samobieżne oraz kolejowe)¹³.

Dotychczasowy stan posiadania utrzymały też zasadniczo Wojska Lotnicze oraz Wojska Obrony Powietrznej Kraju¹⁴. Trudna sytuacja panowała w Marynarce Wojennej, gdzie między innymi rozpoczęto wycofywanie do rezerwy lotniskowców do zwalczania okrętów podwodnych oraz krążowników raketowych, niekiedy po zaledwie kilkunastu latach służby¹⁵. Paradoksalnie jej liczebność wzrosła jednak ze względu na podporządkowanie kilku wspomnianych już dywizji (w rezultacie podpisania traktatu CFE) podległych dotychczas wojskom lądowym.

Siły zbrojne coraz wyraźniej odczuwały także skutki pogłębiających się tendencji odśrodkowych. Dziewiątego marca 1990 roku Rada Najwyższa Gruzińskiej SRR wypowiedziała umowę o utworzeniu ZSRR. Deklaracje niepodległości proklamowały też: Litwa (11 marca 1990 r.), Estonia (30 marca 1990 r.) oraz Łotwa (4 maja 1990 r.). Do

¹⁰ *The Military Balance 1990–1991...*, s. 31–32.

¹¹ Traktat o likwidacji rakiet średniego i krótkiego zasięgu (INF, *Treaty on Intermediate-Range Nuclear Forces*) z 8 grudnia 1987 roku. Zob. cały tekst; *Soviet Armed Forces Review Annual, Vol. 12, 1988* (red. G.M. Mellinger), Academic International Press, Gulf Breeze 1988, s. 233–275.

¹² *The Military Balance 1990–1991...*, s. 31. W ramach tej liczby zlikwidowano 581 wyrzutni i 809 rakiet średniego zasięgu (w tym 509 wyrzutni i 654 rakiet SS-20, 72 wyrzutni i 149 rakiet SS-4 oraz 6 rakiet SS-5 bez wyrzutni), a także 238 wyrzutni i 957 rakiet krótkiego zasięgu (w tym 132 wyrzutnie i 718 rakiet SS-12M oraz 106 wyrzutni i 239 rakiet SS-23). Ostatnią z rakiet (SS-20) zniszczono 12 maja 1991 roku. Zob. *SIPRI Yearbook 1991: World Armaments and Disarmament*, Oxford University Press, London – New York 1991, s. 404.

¹³ Z 1388 wyrzutni międzykontynentalnych rakiet balistycznych 336 znajdowało się już na wyrzutniach ruchomych (z czego 36 ciężkich 10-głowicowych SS-24 na 12 pociągach oraz 300 lekkich 1-głowicowych SS-25 na pojedynczych wyrzutniach kołowych). Zob. *The Military Balance 1991–1992...*, s. 31, 36.

¹⁴ Wzrosła między innymi liczba nowych myśliwców: MiG-29 (o 160) i Su-27 (o 110), spadła natomiast liczba myśliwców bombardujących, zwłaszcza: MiG-27 (o 295) oraz Su-17/22 (o 185). Por. z rocznikiem *The Military Balance 1990–1991...*, s. 34–36.

¹⁵ W drugiej połowie 1991 roku jeden lotniskowiec do zwalczania okrętów podwodnych („Kijew”) przesunięto do rezerwy, a kolejny krążownik śmigłowcowy ZOP („Leningrad”) w ogóle wycofano ze służby. Z czterech krążowników raketowych klasy „Kynda” wycofano dwie jednostki, z czterech klasy „Kresta I” – także dwie. Z kolei spośród siedmiu krążowników raketowych klasy „Kara” – dwa okręty od 1989 roku stale znajdowały się w remoncie. Dodatkowo od połowy 1988 do końca czerwca 1991 roku wycofano wszystkie niszczyciele trzech starszych klas („Kanin”, „Kotlin” oraz „Skoryj”), jak również atomowe okręty podwodne trzech klas („Echo I”, „Hotel II” i „November”). Zob. S. Breyer, *Zbrojenia morskie Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Okręty Wojenne” 1993/2, s. 75–76; *The Military Balance 1988–1989*, International Institute for Strategic Studies, London 1988, s. 36–37.

listopada 1990 roku podobne akty uchwalono we wszystkich republikach związkowych. Za nader niebezpieczny precedens uznano również zwolnienie przez Estonię swych obywateli od obowiązku odbywania służby w Armii Radzieckiej (w kwietniu 1990 r.). W jej ślady poszły: Armenia (od maja 1990 r.), Litwa (od sierpnia 1990 r.) oraz Mołdawia (od września 1990 r.). Ponadto niektóre republiki tworzyły własne, niezależne od władz centralnych formacje zbrojne (na przykład w Gruzji, Mołdawii oraz na Litwie sformowano jednostki gwardii narodowej i policji, a plany utworzenia podobnych formacji istniały na Ukrainie)¹⁶. W konsekwencji wiosną 1991 roku nie zgłosiło się do służby w Armii Radzieckiej aż 91,9% poborowych w Gruzji, 87,7% na Litwie, 83,5% w Armenii, 69,7% w Estonii i 69,2% na Łotwie¹⁷. Od trzech lat utrzymywała się też niestabilna sytuacja na granicy pomiędzy Armenią i Azerbejdżanem w rejonie Nagornego Karabachu, choć usilnie starano się zapobiec wybuchowi otwartej wojny¹⁸.

Dlatego niemal bez rozgłosu przyjęto 31 marca 1991 roku decyzję o rozwiązaniu wojskowych struktur Układu Warszawskiego¹⁹. Jednakże zmiana strategii wojskowej, znaczne redukcje armii, drastyczne ograniczenie produkcji zbrojeniowej²⁰, przegrana wojna w Afganistanie oraz pospieszne wycofywanie wojsk z Europy Wschodniej i Mongolii stanowiły źródło rosnącego niezadowolenia wśród najwyższej kadry dowódczej. Do chwili puczu jego najbardziej widocznym przejawem był, opublikowany 22 grudnia 1990 roku, tzw. „list 53”, w którym ostro skrytykowano reformy dokonywane w radzieckich siłach zbrojnych. Wśród sygnatariuszy znaleźli się między innymi: zastępca ministra obrony i jednocześnie szef Sztabu Generalnego – gen. armii Michaił Mojsiejew, zastępca ministra obrony i zarazem głównodowodzący Wojsk Lądowych – gen. armii Walentin Wariennikow, zastępca ministra obrony i głównodowodzący Marynarki Wojennej – admirał floty Władimir Czernawin, dowódca Nadwołżańsko-Urałskiego

¹⁶ Pierwszą z nich, liczącą około 5000 żołnierzy, utworzyła 20 grudnia 1990 roku Gruzja. W tym samym czasie na Litwie uchwalono ustawę o policji, która miała być wyodrębniona ze stacjonujących na terenie republiki jednostek radzieckiego MWD. Zob. J. Brusstar, E. Jones, *The Russian Military's Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995, s. 7; *The Military Balance 1991-1992...*, s. 34-35; B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995, s. 31.

¹⁷ J. Brusstar, E. Jones, *The Russian Military's Role...*, s. 7; *The Military Balance 1991-1992...*, s. 34.

¹⁸ Od lipca 1988 roku po proklamacji przez władze autonomiczne Górnego Karabachu secesji od Azerbejdżanu kontrolę nad spornym terytorium przejęła Armia Radziecka, jednak od maja 1991 roku coraz częściej dochodziło do regularnych działań zbrojnych pomiędzy paramilitarnymi oddziałami ormiańskimi i azerskimi. Zob. B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 63.

¹⁹ *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991...*, s. 37. Formalne zakończenie funkcjonowania struktur politycznych Układu Warszawskiego nastąpiło dopiero 1 lipca 1991 roku. Zob. *The Military Balance 1991-1992...*, s. 80.

²⁰ W ciągu dwunastu miesięcy 1990 roku wyprodukowano na przykład zaledwie 1300 czołgów (w porównaniu z 3500 w analogicznym okresie 1988 r.), 4400 transporterów opancerzonych i wozów bojowych (w odniesieniu do 5250 w 1988 r.), 1100 samobieżnych i ciągnionych dział artylerii (2000 w 1988 r.), 250 wieloprowadnicowych wyrzutni rakietowych (500 w 1988 r.), 13000 rakiet przeciwlotniczych (15000 w 1988 r.), 575 samolotów myśliwskich i myśliwsko-bombardujących (700 w 1988 r.), 2 samoloty wczesnego ostrzegania (5 w 1988 r.), 175 śmigłowców (300 w 1988 r.) i 1 niszczyciel (3 w 1988 r.). Wzrost zanotowano jedynie w odniesieniu do myśliwskich okrętów podwodnych (10 w porównaniu z 7 w 1988 r.) oraz fregat i korwet (7 zamiast 5 w 1988 r.). Zob. *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991...*, s. 18-19.

Okręgu Wojskowego – gen. płk Albert Makaszow, komendant Akademii Sztabu Generalnego – gen. płk Igor Rodionow oraz szef Głównego Zarządu Wojsk Wewnętrznych MWD – gen. płk Jurij Szatalin²¹.

Nieco mniejsze zmiany nastąpiły w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (MWD – МВД, *Министерство внутренних дел*). W 1989 roku liczyło ono (bez straży pożarnej) około 485 000 funkcjonariuszy milicji ogólnego przeznaczenia oraz około 36 000 oficerów i żołnierzy formacji zmilitaryzowanych, w tym 25 000 z tzw. Oddziałów Operacyjnego Przeznaczenia (OPNAZ – ОПНАЗ, *Отряды оперативного назначения*), 8000–9000 z Oddziałów Milicji Szczególnego Przeznaczenia (OMON – ОМОН, *Отряды милиции особого назначения*) i 2500 z Oddziałów Specjalnego Przeznaczenia (OSNAZ – ОСНАЗ, *Отряды специального назначения*). Do tego dochodziło 215 000 pracowników straży więziennej, jak również około 215 000 oficerów i żołnierzy (poza wspomnianymi jednostkami OPNAZ-u i OSNAZ-u) podległych Głównemu Zarządowi Wojsk Wewnętrznych (*Главное управление внутренних внутренних войск*), z których 140 000 pełniło służbę w formacjach wartowniczo-ochronnych i konwojowych²². Wyszkolone rezerwy tych wojsk obejmowały w styczniu 1990 roku około 430 000 osób²³.

Równoległe z rozszerzaniem granic *pieriestrojki* i *glasnosti* zanikało społeczne oraz indywidualne poczucie strachu. W rezultacie od grudnia 1986 roku oddziały milicji i wojsk wewnętrznych MWD wielokrotnie uczestniczyły w tłumieniu nielegalnych zgromadzeń, a także zamieszek, wybuchających głównie na tle waśni narodowościowych. Do połowy 1991 roku zginęło w nich ogółem ponad 520 osób, a niemal 5000 zostało rannych²⁴. Mimo rozlicznych niebezpieczeństw grożących uczestnikom wspomnianych

²¹ J. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993, s. 161, 322; E. Jones, J. Brusstar, *Ministry of Defence*, [w:] *Executive Power and Soviet Politics: The Rise and Decline of the Soviet State* (red. E. Huskey), M. E. Sharpe, New York 1992, s. 192; B. Potyrała, H. Szczegóła, *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997, s. 285–286, 311–312, 350; B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu o niezwyciężonej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001, s. 34, 43, 90–92, 165, 234.

²² M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 769; P. Weiss, *Soviets beef up IS forces*, „International Defense Review” 1990/8, s. 833; J. Moran, *From Garrison State to Nation-State: Political Power and Russian Military under Gorbachev and Yeltsin*, Praeger Publ., Westport 2002, s. 82; *The Military Balance 1990–1991...*, s. 43.

²³ J. Collins, *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990...*, s. 8.

²⁴ Pierwsze były antyrosyjskie zajścia, do jakich doszło 17–18 grudnia 1986 roku w Ałma-Acie po dymisji I sekretarza KC KPZR Kazachskiej SRR – Dinmuchameda Kunajewa. Około 5000 studentów protestowało przeciwko zastąpieniu go przez Rosjanina – Giennadija Kołbina. Ranne zostały 1233 osoby (w tym 459 demonstrantów, jak również 774 milicjantów i żołnierzy), 2 z nich zmarły później w szpitalu. Formacje MWD uczestniczyły także w tłumieniu zamieszek między innymi w: Sumgaicie w Azerskiej SRR (pogrom Ormian 27–29 lutego 1988 r. – ogółem 32 zabitych, 197 rannych), Tbilisi (krwawe stłumienie pokojowej demonstracji Gruzinów 9 kwietnia 1989 r. – łącznie 16 zabitych, ponad 200 rannych), dolinie Fergany w Uzbeckiej SRR (pogrom Turków Meszchetyńskich od 23 maja do 6 czerwca 1989 r. – ogółem 100 zabitych i 1010 rannych), Suchumi w Abchaskiej Autonomicznej SRR (pogrom Gruzinów 16 lipca 1989 r. – łącznie 12 zabitych, 127 rannych), Baku (pogrom Ormian 13–19 stycznia 1990 r., i późniejsza interwencja wojsk radzieckich 19–21 stycznia – ogółem 121 zabitych, z czego 57 śmiertelnych

zdarzeń od stycznia 1988 do lutego 1990 roku zanotowano ich w całym Związku Radzieckim aż 9128, przy czym zgromadziły one łącznie około 19,2 mln osób²⁵. Dlatego kierownictwo MWD koncentrowało się przede wszystkim na rozbudowie specjalnych formacji przeznaczonych do pacyfikacji tłumów.

Od lat pięćdziesiątych ich trzon stanowiła, stacjonująca koło Moskwy, 1. Samodzielna Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych Operacyjnego Przeznaczenia im. Feliksa Dzierżyńskiego (OMSDON – ОМСДОН, *Отдельная мотострелковая дивизия оперативного назначения*), jak również mniejsze jednostki OPNAZ-u²⁶. Ponadto specjalnie do tego celu zaczęto tworzyć tzw. oddziały OMON-u, złożone z żołnierzy pełniących w przeszłości służbę w jednostkach powietrzno-desantowych²⁷. Jednak najbardziej elitarną formacją MWD były, początkowo stosunkowo nieliczne, jednostki OSNAZ-u, będące w istocie wyspecjalizowanymi jednostkami antyterrorystycznymi²⁸.

ofiar pogromu, i 744 rannych), Duszanbe (krwawe stłumienie protestów Tadżyków 12–14 lutego 1990 r. – łącznie 22 zabitych i 565 rannych), Osz w Kirgiskiej SRR (pogromy Uzbeków 4–14 czerwca 1990 r. – ogółem 230 zabitych) oraz Wilnie (provokacyjny atak na wieżę telewizyjną przez oddziały KGB i MWD w nocy z 12 na 13 stycznia 1991 r. – łącznie 14 zabitych i 580 rannych). Zob. A. Roxburgh, *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992, s. 54, 82, 131–135, 150–151, 167, 202; A. Arbatov, A. Chayes, L. Olson, *Managing Conflict in the Former Soviet Union. Russian and American Perspectives*, Harvard University, Cambridge 1997, s. 282, 373; M. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 73–74, 258–259; M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994, s. 116, 155, 159, 165; Н. Зенкович, *1985–1991. Что это было?*, Олма-Пресс, Москва 2005, s. 282–284, 296–297; A. Graczow, *Gorbaczow*, Iskry, Warszawa 2003, s. 278–279; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 11; L. Shelley, *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996, s. 70; Central Intelligence Agency, *A Compendium of Recent Insurgency Analyses*, Directorate of Intelligence, GI 90-10043, 1 August 1990, k. 5, 9 (<http://www.foia.cia.gov>; dostęp: 29.09.2013).

²⁵ W zakresie liczby demonstracji odnotowano jednocześnie wyraźny trend wzrostowy. W całym 1988 roku odbyło się 2328, w 1989 roku ich liczba wzrosła do 5300, natomiast w pierwszych dwóch miesiącach 1990 roku sięgnęła już 1500. Zob. M. Beissinger, *Nationalist Mobilization...*, s. 486.

²⁶ *МВД России: Энциклопедия*, (red. В.Ф. Некрасов), Олма-Пресс, Москва 2002, s. 379; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны»...*, s. 172; S. Zaloga, *Modré Baretý. Vojová historie sovětských a ruských vzdušně-výsadkových sil*, Jota Military, Brno 1998, s. 223–224; P. Weiss, *Soviets beef up IS forces...*, s. 833.

²⁷ Pierwszy oddział OMON-u, liczący około 300 funkcjonariuszy, utworzono w Moskwie 3 października 1987 roku na bazie przeformowanego 2. pułku służby pocztowo-patrołowej. Rok później w całym Związku Radzieckim istniało już 15 podobnych oddziałów, między innymi w: Leningradzie, Kijowie, Mińsku, Odessie, Nowosybirsku i Gorki. Swoją „chrzest bojowy” przeszły na moskiewskich ulicach latem 1988 roku, uczestnicząc w pacyfikacji nielegalnych demonstracji. Później zaczęto tworzyć bataliony (ok. 600 osób), a nawet pułki OMON (ok. 1200 osób). Zob. *МВД России...*, s. 288; L. Shelley, *Policing Soviet Society...*, s. 50, 53, 78; idem, *The Ministry of Internal Affairs*, [w:] *Executive Power and Soviet Politics...*, 211; J. Moran, *From Garrison State to Nation-State...*, s. 82; P. Weiss, *Soviets beef up IS forces...*, s. 833.

²⁸ Pierwszą ćwiczebną kompanię OSNAZ-u utworzono jeszcze 31 grudnia 1977 r. na bazie 9. kompanii 3. batalionu 2. pułku 19. Samodzielnej Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Operacyjnego Przeznaczenia im. Feliksa Dzierżyńskiego, w związku z przygotowaniem do zabezpieczenia letnich igrzysk olimpijskich w 1980 roku. W 1989 roku przekształcono ją w

Kluczowym czynnikiem był fakt, że – w dobie gwałtownie rosnących ambicji niepodległościowych większości republik – wszystkie wymienione oddziały, w przeciwieństwie do pionu milicji ogólnego przeznaczenia, podlegały bezpośrednio moskiewskiej centrali resortu²⁹. W ten sposób, wraz z sześcioma dywizjami przekazanymi MWD przez Ministerstwo Obrony w latach 1989–1990 (w tym jednej włączonej do OSNAZ-u)³⁰, udało się do końca 1990 roku zwiększyć ogólną liczebność Wojsk Wewnętrznych do około 300 000 oficerów i żołnierzy, zgrupowanych łącznie w ramach 24 dywizji³¹.

W ramach pozostałych zmian strukturalnych (zob. Aneks – tab. 2) przeprowadzanych w resorcie spraw wewnętrznych duże nadzieje wiązano ponadto z utworzeniem w 1988 roku, liczącego początkowo 1200 ludzi, Głównego Zarządu ds. Walki z Przestępczością Zorganizowaną (GUBOP – ГУБОП, *Главное управление по борьбе с организованной преступностью*), który po przekształceniu go rok później w 6. Zarząd MWD zwiększył zatrudnienie do 2400 osób³².

Reformy strukturalne nie ominęły także Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (КГБ – КГБ, *Комитет государственной безопасности*). W 1989 roku jego liczebność sięgnęła 490 000 funkcjonariuszy, z czego około 220 000 służyło w formacjach Głównego Zarządu Wojsk Pogranicznych (GUPW – ГУПВ, *Главное управление Пограничных Войск*), 60 000 podlegało Zarządowi Łączności Rządowej (UPS – УПС, *Управление Правительственной Связи*), pozostałe 210 000 pracowało natomiast w

ćwiczebny batalion, a dwa lata później w Oddział Specjalnego Przeznaczenia „Witjaż” („Витязь”). Pod koniec 1989 roku do struktur OSNAZ-u włączono przekazaną MWD przez Ministerstwo Obrony 14. Dywizję Pancerną z Nowoczerkaska (Północnokaukaski Okręg Wojskowy), przemianowując ją zarazem w 100. Dywizję OSNAZ MWD. Zob. *МВД России...*, s. 383, 483; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны»...*, s. 105.

²⁹ Ponadto, w odróżnieniu od OMON-u, formacje OPNAZ-u i OSNAZ-u podporządkowano Głównemu Zarządowi Wojsk Wewnętrznych. Zob. L. Shelley, *The Ministry of Internal Affairs*, [w:] *Executive Power and Soviet Politics: The Rise and Decline of the Soviet State* (red. E. Huskey), M. E. Sharpe, New York 1992, s. 215; *МВД России...*, s. 382–383.

³⁰ Ze wspomnianych sześciu dywizji w zachodnich periodykach zidentyfikowano jedynie dwie: wspomnianą już 100. Dywizję OSNAZ MWD z Nowoczerkaska oraz 192. Dywizję Wojsk Wewnętrznych MWD z Błagowieszczeńska (Dalekowschodni Okręg Wojskowy). Zob. В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны»...*, s. 105.

³¹ L. Shelley, *Policing Soviet Society...*, s. 70; F. Mendel, *Moskaus Truppen der Inneren Sicherheit: Werkzeuge Der Unterdrückung*, „Europäische Wehrkunde” 1991/2, s. 103. W ramach Wojsk Wewnętrznych MWD funkcjonowały: formacje operacyjne OSNAZ-u i OPNAZ-u (1. Dywizja OMSDON oraz 100. Dywizja OSNAZ), wojska chroniące ważne obiekty (na przykład dywizje 19. „Woroneżsko-Szumlińska”, 89. „Nowosybirsk”, 95. i 192. „Orszańsko-Chingańska”) oraz tzw. jednostki konwojowe (np. dywizje 67., 90. i 102.). Pod koniec 1990 roku najwięcej dywizji Wojsk Wewnętrznych stacjonowało na terytorium: Rosyjskiej FSRR – 14, Kazachskiej SRR – 4 i Ukraińskiej SRR – 3. Resztę zlokalizowano w republikach nadbałtyckich, Białorusi i Uzbekistanie. Zob. В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны»...*, s. 172; F. Mendel, *Moskaus Truppen der Inneren Sicherheit...*, s. 103.

³² L. Shelley, *The Ministry of Internal Affairs...*, s. 214; idem, *Policing Soviet Society...*, s. 77–78; *МВД России...*, s. 125; Central Intelligence Agency, *Organized Crime in the USSR: Its Growth and Impact*, Directorate of Intelligence, GI 90-10043, 1 August 1990, k. 11 (<http://www.foia.cia.gov>; dostęp: 13.09.2013).

panionach wywiadowczych, kontrwywiadowczych, bezpieczeństwa wewnętrznego oraz wsparcia i logistyki³³. W razie potrzeby do Wojsk Pogranicznych KGB można było zmobilizować 290 000 rezerwistów (według stanu ze stycznia 1990 r.)³⁴.

Mimo formalnego zastąpienia w sierpniu 1989 roku, cieszącego się ponurą sławą, 5. Zarządu (odpowiedzialnego za walkę z tzw. dywersją ideologiczną) przez nowy Zarząd „Z” (*Управление «З»*) ds. ochrony „radzieckiego ładu konstytucyjnego”, który w zmieniających się warunkach politycznych miał „zabezpieczać” legalnie działające organizacje i stowarzyszenia oraz „operacyjnie zapobiegać” potencjalnym zamieszkom i aktom terroryzmu³⁵ – w praktyce jego rola nadal budziła poważne wątpliwości³⁶. W grudniu 1990 roku, prawdopodobnie ze względu na niezadowalające rezultaty działań analogicznego pionu utworzonego dwa lata wcześniej wewnątrz MWD, wyodrębniono w strukturze KGB Zarząd „OP” (*Управление «ОП»*) ds. walki z przestępczością zorganizowaną, rozpracowywania struktur mafijnych i terrorystycznych, jak również przeciwdziałania korupcji wśród urzędników państwowych wszystkich szczebli³⁷.

Jednakże najbardziej znamienne było powstanie „Zarządu SCz” (*Управление «СЧ»*) ds. zarządzania jednostkami specjalnymi KGB oraz 3 dywizjami i 2 brygadami³⁸

³³ В. Крючков, *Личное дело*, t. I, Олимп, Москва 1997, s. 347; А. Фролов, *КГБ и контрразведывательное искусство*, Реалии, Москва 2003, s. 18–19; А. Knight, *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 45; *Энциклопедия секретных служб России* (red. А. Колпакиди), Астрель, Москва 2004, s. 267; Central Intelligence Agency, *Soviet Military Manpower: Sizing the Force*, Directorate of Intelligence, SOV 91-10007X, 1 February 1991, k. 15 (<http://www.foia.cia.gov> dostęp: 7.11.2013).

³⁴ J. Collins, *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990...*, s. 8.

³⁵ А. Кокурин, Н. Петров, *КГБ: Структура, функции, кадры*, „Свободная Мысль” 1998/2, s. 124; *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997, s. 20; О. Хлобустов, *Август 1991: где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011, s. 117.

³⁶ Dotyczyło to zwłaszcza możliwości eskalowania konfliktów na dużą skalę. Według Siergieja Grigoriana KGB opanowało do perfekcji sztukę koordynacji przepływu informacji w taki sposób, by zarządzając „plotką”, móc doprowadzić do poważnych zamieszek na danym obszarze. Przykładem mogą być wydarzenia, do których doszło 13–19 stycznia 1990 roku w Baku. Podczas antyormiańskiego pogromu Azerowie (przy biernej postawie sił porządkowych) zlinczowali 57 osób. Otwarcie sugerowano, że zamieszki sprowokowało właśnie KGB. Niewątpliwą prowokacją była natomiast masakra 14 Litwinów dokonana w nocy z 12 na 13 stycznia 1991 roku wokół wieży telewizyjnej w Wilnie przez grupę antyterrorystyczną „А-7”, podlegającą 7. Zarządowi KGB. Zob. F. Thom, *Czas Gorbaczowa*, Delikon, Warszawa 1990, s. 89; А. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 277–279, 350–356; А. Roxburgh, *The Second Russian Revolution...*, s. 167, 202; Н. Зенкович, *1985–1991...*, s. 282–284; М. Malia, *Сowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Philip Wilson, Warszawa 1998, s. 502–503.

³⁷ *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник* (red. А. Кокурин,

Н. Петров), „Международный Фонд »Демократия«, Москва 2003, s. 176; А. Кокурин, Н. Петров, *КГБ...*, s. 124; В. Бакатин, *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992, s. 41; Central Intelligence Agency, *Organized Crime...*, 1 August 1990, k. 12 (<http://www.foia.cia.gov>).

³⁸ Były to: 103. Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii z Witebska (Białoruski Okręg Wojskowy), 75. „Nachiczewańska” Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych z Nichiczewania (Zakaukaski Okręg Wojskowy), 48. Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych ze Smoleńska

przekazanymi komitetowi przez Ministerstwo Obrony w latach 1989–1990 z przeznaczeniem do ewentualnego tłumienia masowych wystąpień społecznych oraz prowadzenia walk ulicznych (zob. Aneks – tab. 3). Siły te obejmowały ogółem prawie 24 000 oficerów i żołnierzy³⁹. Także w tym wypadku kierownictwo KGB wydawało się wątpić w niezawodność podobnych formacji znajdujących się w dyspozycji MWD.

Ogółem wszystkie trzy radzieckie resorty „siłowe” dysponowały latem 1991 roku około 4 774 000 oficerami, żołnierzami i różnego rodzaju funkcjonariuszami (jeden przypadał średnio na ponad 61 obywateli), a po mobilizacji ich szeregi mogły wzrosnąć nawet do około 13 310 000 (wówczas ów stosunek zmniejszył się do 1:21,8), co w zupełności wystarczało do utrzymania porządku i bezpieczeństwa (przy założeniu pełnego wykorzystania wszelkich możliwych środków przymusu) w państwie. Podlegało im łącznie 185 dywizji lądowych, z czego 158 znajdowało się w dyspozycji Ministerstwa Obrony, 24 podlegały Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, natomiast pozostałe 3 – Komitetowi Bezpieczeństwa Państwowego. Zatem mimo przeprowadzanych od niemal czterech lat redukcji sił zbrojnych, siła „radzieckiego niedźwiedzia” była nadal zupełnie wystarczająca nie tylko do zatrzymania, lecz nawet cofnięcia biegu historii. Kluczowe pozostawało jedynie pytanie, czy radzieccy poborowi – „narażeni” na wpływy „antysocjalistycznej propagandy” – nie zawahają się użyć broni?

3. PRZYGOTOWANIA DO PUCZU

Wbrew utartym stereotypom możliwość wprowadzenia w Związku Radzieckim stanu wyjątkowego była rozważana nie tylko przez przewodniczącego KGB – gen. armii Władimira Kriuczkowa, lecz przede wszystkim przez prezydenta ZSRR – Michaiła Gorbaczowa⁴⁰. Świadczy o tym ustne polecenie upoważniające komitet do pilnego

(Moskiewski Okręg Wojskowy), 27. „Sewastopolska” Samodzielna Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii z Tępłego Stanu k. Moskwy (Moskiewski Okręg wojskowy), a także 15. Samodzielna Brygada Specjalna GRU (tzw. Specnazu) z Kirowakanu (Zakaukaski Okręg Wojskowy). Zob. В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия...*, s. 31, 87, 104, 106, 172; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска...*, s. 16, 20, 174, 222–223.

³⁹ *Лубянка...*, s. 176; А. Кокурин, Н. Петров, *КГБ...*, s. 124; Е. Альбац, *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслит, Москва 1992, s. 29.

⁴⁰ Formalnie jednak Gorbaczowa nigdy oficjalnie nie wymieniano w gronie inicjatorów puczu. Wynikało to z tego, że jego pozycja polityczna była uzależniona od zdolności do nieustannego „lawirowania” w centrum politycznego spektrum oraz kluczenia wokół zwaśnionych skrzydeł. Sytuację tę nader trafnie określił marszałek Dmitrij Jazow, stwierdzając w styczniu 1990 roku: „Jeśli choć jedna z republik odejdzie, Gorbaczow jest skończony, jeśli użyje siły, żeby temu przeszkodzić – również”. Zatem traktowanie stanu wyjątkowego jako potencjalnej opcji wzmacniało pozycję prezydenta ZSRR w grze z konserwatystami. Z kolei faktyczne wprowadzenie go w życie musiało się skończyć dla niego katastrofą. Tym można tłumaczyć pozornie niespójną, często sprzeczną postawę ówczesnego szefa partii i państwa, który mimo nieoficjalnych sygnałów ostrzegających go przed rosnącym prawdopodobieństwem realizacji „wariantu siłowego” (przekazanych 20 czerwca za pośrednictwem ambasadora Stanów Zjednoczonych – Jacka Matlocka) – je ignorował. Do chwili wprowadzenia stanu wyjątkowego – codziennie łączył się z Kriuczkowem, co drugi dzień – z Janajewem, kilka razy dziennie zaś z szefem swojej administracji i jednocześnie uczestnikiem puczu – Walerijem Bołdinem. W tym kontekście nie dziwi również to, że podjęta – poza jego wiedzą – decyzję o realizacji planu Gorbaczow przyjął z oburzeniem. Także sami spiskowcy, świadomi sytuacji, w jakiej znalazł się

„podjęcia kroków niezbędnych do ustabilizowania sytuacji w kraju w przypadku wprowadzenia stanu wyjątkowego” wraz ze stosownymi projektami dekretu prezydenta oraz uchwały Rady Najwyższej. W celu jego realizacji 9 grudnia 1990 roku, na polecenie przewodniczącego KGB, podjęto wstępne prace studyjne nad planem użycia siły w sytuacjach „nadzwyczajnych”. Ze względu na konieczność zachowania szczególnej tajemnicy wzięli w nich udział jedynie najbliżsi współpracownicy Kriuczkowa: naczelnik Sekretariatu KGB – gen. mjr Władimir Żiżyn oraz pomocnik zastępcy przewodniczącego KGB (i jednocześnie ówczesnego naczelnika kontrwywiadu) Wiktora Gruszki – płk Aleksiej Jegorow⁴¹. Elementy przyjętych wtedy założeń planistycznych wykorzystano między innymi podczas ataku jednostek specjalnych KGB na wieżę telewizyjną w Wilnie w nocy z 12 na 13 stycznia 1991 roku, jak również przy okazji koncentracji wojsk resortów „siłowych” wokół Moskwy, związanej z ostatecznie niepodjętą próbą pacyfikacji 150-tysięcznej demonstracji zorganizowanej 28 marca dla poparcia Borysa Jelcyna, podczas odbywającego się w radzieckiej stolicy Zjazdu Deputowanych Ludowych⁴².

Jednak bezpośrednie przygotowania do wprowadzenia stanu wyjątkowego rozpoczęto dopiero 5 sierpnia 1991 roku. Głównym powodem było niedopuszczenie do zaplanowanego na 20 sierpnia podpisania nowego Traktatu Związkowego, który po wejściu w życie zasadniczo zmieniłby status Związku Radzieckiego z kraju federacyjnego w konfederację suwerennych państw⁴³.

Z inicjatywy Kriuczkowa doszło wówczas do dwóch tajnych spotkań. W pierwszym, oprócz przewodniczącego KGB, uczestniczyło czterech najwyższej rangi decydentów: minister obrony – marsz. Dmitrij Jazow, pierwszy zastępca przewodniczącego Rady Obrony przy prezydencie ZSRR – Oleg Bakłanow, członek Biura Politycznego i sekretarz KC KPZR ds. partyjno-organizacyjnych – Oleg Szenin oraz szef administracji prezydenta ZSRR – Walerij Bołdin⁴⁴. Mimo że nie wszyscy weszli później w skład Państwowego

prezydent, wątpili w możliwość poparcia przez niego stanu wyjątkowego, o czym świadczy przesłanie w poufnym trybie generalnemu dyrektorowi TASS oświadczenia Janajewa już na dobę przed rozpoczęciem przewrotu (w nocy z 17 na 18 sierpnia 1991 r.). Zob. W. Boriew, *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992, s. 19; A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 280; Н. Зенкович, *1985–1991. Что это было...*, s. 631–632, 638–639; O. Seliktar, *Politics, Paradigms and Intelligence Failures: Why So Few Predicted the Collapse of the Soviet Union*, M. E. Sharpe, New York 2004, s. 184; A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 24–31; G. Bush, B. Scowcroft, *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000, s. 517–519.

⁴¹ В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 50–51; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 247–248; A. Knight, *The KGB, Perestroika, and the Collapse of the Soviet Union*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 86; J. M. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco – Oxford 1994, s. 347–348; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000, s. 513.

⁴² Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 248; J. Dunlop, *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 96–99; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 18. W marcu 1991 roku skoncentrowano wokół Moskwy około 50 000 żołnierzy resortu obrony, MWD i KGB. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 33–34.

⁴³ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998, s. 438; B. Taylor, *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 45; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991...*, s. 91.

⁴⁴ Do spotkania przywódców puczu doszło w moskiewskiej dzielnicy Południowozachodniej, na dachu KGB, należącej do 1. Zarządu Głównego, a oznaczonej kryptonimem „Objekt ABC”. Zob. A. Graczow, *op. cit.*, s. 371; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 255; В. Jelcyn, *op.*

Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego, uważa się ich za inicjatorów i rzeczywistych przywódców puczu⁴⁵. Na drugim spotkaniu Kriuczkow powołał nieformalny sztab planistyczny mający na bieżąco koordynować działania resortów siłowych. Oprócz pracujących od grudnia nad szczegółami planu Zizinem i Jegorowem, dokooptowano do nich również: pierwszego zastępcę przewodniczącego KGB – gen. płka Wiktora Gruszko oraz przedstawiciela ministra obrony (i jednocześnie dowódcę wojsk powietrzno-desantowych) – gen. mjra Pawła Graczowa. Kriuczkow polecił im w ciągu kilku dni ponowne przeanalizowanie projektu, by niezwłocznie można było go wprowadzić w życie⁴⁶. Ze względu na niemożność opracowania w tak krótkim czasie wielu istotnych szczegółów oraz uwzględnienia ewentualnych wariantów alternatywnych był to jednak zaledwie bardziej doprecyzowany zarys ogólnej koncepcji niż skonkretyzowany plan działania rozpisany na konkretne jednostki i służby. Zaważyło to później na ostatecznym fiasku puczu⁴⁷.

Dwanaście dni później, po południu 17 sierpnia odbyło się spotkanie „dziesiątki”. Oprócz Kriuczkowa, Jazowa, Baklanowa, Szenina, Bołdina, Gruszki i Jegorowa wzięli w nim udział także: ówczesny premier ZSRR – Walentin Pawłow, wspomniany już zastępca

cit., s. 77; P. Reddaway, D. Glinski, *The Tregedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism Against Democracy*, United States Institute of Peace Press, Washington 2001, s. 208; *Заключение по материалам расследования роли и участии должностных лиц КГБ СССР в событиях 19–21 августа 1991 года* (http://www.pseudology.org/Documents/GKCHP_Bakatin.htm; dostęp: 25.02.2009). Niektóre źródła wśród uczestników spotkania z 5 sierpnia wymieniają też ówczesnego ministra spraw wewnętrznych – Borysa Pugo, choć wiadomo, że do 18 sierpnia Pugo przebywał na urlopie wypoczynkowym nad Morzem Czarnym, niedaleko od miejsca pobytu Gorbaczowa. Nie było go zresztą także na kolejnym tajnym spotkaniu spiskowców 17 sierpnia. Zob. B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 75; W. Boriew, *op. cit.*, s. 19; O. Seliktar, *Politics, Paradigms and Intelligence Failures...*, s. 184–185; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 513.

⁴⁵ Według Borysa Jelcyna w skład owej grupy wchodził jeszcze premier Walentin Pawłow. Jednak jego nieobecność na pierwszym spotkaniu – kluczowym z punktu widzenia psychologicznego – z pewnością wyłącza go z grona inicjatorów puczu. Zob. B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 80.

⁴⁶ Narada ta odbyła się wieczorem w gabinecie Kriuczkowa na Łubiance. Natomiast zarys planu stanu wyjątkowego opracowano w ciągu kolejnych dwóch dni na dacy KGB, należącej do 2. Zarządu Głównego, położonej w podmoskiewskiej wsi Maszkino, w pobliżu szosy leningradzkiej. Zob. E. Альбац *Мина замедленного действия...*, s. 255; В. Грушко, *Судба разведчика. Книга воспоминаний*, Международные отношения, Москва 1997, s. 206–207; J. Brusstar, E. Jones, *The Russian Military's Role...*, s. 13–14; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 77; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 100; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 454.

⁴⁷ Spośród zaledwie czterech oficerów zaangażowanych we wspomniane przedsięwzięcie znajdował tylko jeden wojskowy, i to bez żadnego doświadczenia planistycznego w strukturach sztabowych! Dla porównania w niemal czternastomiesięcznych pracach nad przygotowaniem do wprowadzenia w Polsce stanu wojennego uczestniczyło łącznie kilkadziesiąt (36–45) osób, z tego siedmiu zajmowało się wyłącznie sferą planowania. Na poszczególne resorty przypadało: w Sztabie Generalnym WP od pięciu (w październiku 1980 r.) do dziewięciu (w całym 1981 r.) wysokich oficerów (w tym czterech planistów), w pozostałych instytucjach centralnych Ministerstwa Obrony Narodowej co najmniej pięciu wysokiej rangi wojskowych, w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych 19 wyższych funkcjonariuszy (w tym trzech planistów z Zarządu I MSW), w Komitecie Obrony Kraju od dwóch do pięciu oficerów, a w pozostałych czterech resortach oraz Wydziale Propagandy KC PZPR – kolejne pięć osób. Zob. R. Kukliński, *Wojna z narodem widziana od środka*, [w:] *Bohater czy zdrajca. Sprawa pułkownika Kuklińskiego. Fakty i dokumenty*, Most-Presspublica, Warszawa 1992, s. 40–41, 48–51.

ministra obrony – Wariennikow oraz zastępca ministra obrony ds. sił szybkiego reagowania – gen. płk Władisław Aczałow⁴⁸. Z inicjatywy przewodniczącego KGB zapadły wówczas wstępne ustalenia o wprowadzeniu w całym kraju stanu wyjątkowego na okres jednego miesiąca oraz wysłaniu do wypoczywającego na Krymie Gorbaczowa⁴⁹ delegacji z zadaniem przekonania go o konieczności podpisania stosownego dekretu, bądź – w razie odmowy – wywarcia presji w celu rezygnacji z funkcji prezydenta ZSRR⁵⁰. W jej składzie mieli się znaleźć: Bakłanow, Szenin, Boidin, Wariennikow oraz ówczesny naczelnik Służby Ochrony KGB – gen. lejtn. Jurij Plechanow⁵¹. Zanim doszło do spotkania z prezydentem ZSRR, odbyła się krótka narada szefów resortów siłowych, w której po raz pierwszy wziął udział również minister spraw wewnętrznych – Borys Pugo⁵². Ostatecznie, po fiasku popołudniowych rozmów przeprowadzonych z Gorbaczowem na Krymie, wieczorem 18 sierpnia zdecydowano o formalnym powołaniu tzw. Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego (GKCzP – ГКЧП, *Государственный комитет по чрезвычайному положению*), w którego skład, oprócz Kriuczkowa, Jazowa, Bakłanowa, Pawłowa i Pugo, weszli także: wiceprezydent ZSRR – Giennadij Janajew, przewodniczący Stowarzyszenia Państwowych Przedsiębiorstw i Obiektów Przemysłu, Budownictwa, Transportu i Łączności ZSRR – Aleksandr Tizjakow oraz przewodniczący Związku Rolników ZSRR – Wasilij Starodubcew⁵³.

⁴⁸ Spotkanie miejsce miało miejsce od 16.00 do 18.15 w „Objekcie ABC”. Zob. E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 256; R. Barylski, *The Soldier in Russian Politics: Duty, Dictatorship and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Books, New Brunswick – London 1998, s. 100; J. Dunlop, s. 101; A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 371; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 77; O. Seliktar, *Politics, Paradigms and Intelligence Failures...*, s. 185; G. Hahn, *Russia's Revolution from Above: Reform, Transition and Revolution in the Fall of the Soviet Communist Regime*, Transaction Books, New Brunswick – London 2002, s. 422; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 440.

⁴⁹ Prezydent ZSRR wypoczywał od 4 sierpnia w rezydencji KGB „Zaria” położonej w Foros na Krymie. Do Moskwy miał powrócić wieczorem 19 sierpnia na uroczystość podpisania nowego Traktatu Związkowego. Zob. A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 368; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 60; R. Barylski, *The Soldier in Russian Politics...*, s. 99; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 443, 449; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 100.

⁵⁰ E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 256–257; A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 373; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 440, 445. Puczyści wątpili jednak w poparcie Gorbaczowa dla stanu wyjątkowego – zob. przypis 40.

⁵¹ Wspomniana delegacja rozmawiała z Gorbaczowem 18 sierpnia od godz. 16.50 do 18.00. Jeszcze tego samego dnia o godz. 22.15 jej członkowie (z wyjątkiem Wariennikowa, który poleciał do Kijowa, by przekonać do poparcia puczu pierwszego sekretarza KC KPZR Ukraińskiej SRR – Leonida Krawczuka) stawili się na posiedzeniu Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego, gdzie poinformowali o przebiegu rozmowy z Gorbaczowem. Zob. M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 444–445; E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 257; A. Graczow, *Gorbaczow...*, s. 370; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 90, 99; A. Knight, *The KGB, Perestroika...*, s. 87; A. Roxburgh, *The Second Russian Revolution...*, s. 206–208.

⁵² Narada ta rozpoczęła się 18 sierpnia o godz. 15.20 w budynku Ministerstwa Obrony. Zob. B. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992, s. 21, 247; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 75.

⁵³ Spotkanie odbyło się w gabinecie premiera, na pierwszym piętrze kremlowskiej siedziby rządu. Trwało od godz. 18.00 do 0.15, Janajew spóźnił się ponad pół godziny. Godzinę później przybył również przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR – Anatolij Łukianow, którego początkowo planowano dokooptować do składu komitetu, jednak ten ostatecznie odmówił (powołując się na

Pierwszą decyzją komitetu było wydanie oficjalnego oświadczenia o utworzeniu GKCzP, przekazaniu uprawnień prezydenta ZSRR Janajewowi z powodu niemożności wykonywania obowiązków przez Gorbaczowa „ze względu na stan zdrowia”, jak również o wprowadzeniu, począwszy od godz. 4.00 czasu moskiewskiego 19 sierpnia 1991 r., stanu wyjątkowego „w poszczególnych rejonach ZSRR” na sześć miesięcy⁵⁴. O godzinie 6.00 informację tę ogłoszono w radiu i telewizji.

Aneks do części 1

Tabela 1. Stan osobowy, struktura oraz stan uzbrojenia poszczególnych rodzajów sił zbrojnych i służb podległych Ministerstwu Obrony ZSRR w lipcu 1991 roku

Rodzaj sił zbrojnych lub służb	Stan na 1 lipca 1991 r.		
	Liczba oficerów i żołnierzy w tys.	Dowództwa oraz związki operacyjne (do poziomu brygady) w dyspozycji resortu	Wyposażenie oraz uzbrojenie formacji i jednostek resortu (wraz ze sprzętem zapasowym w składach i magazynach)
Wojska Lądowe w tym:	1824		
– jednostki bojowe	(1400)	– 14 okręgów wojskowych i 2 grupy wojsk (Zachodnia i Północna), – 6 dowództw armii pancernych i 17 dowództw armii ogólnowojskowych, – 11 dowództw korpusów armijnych, – 32 dywizje pancerne (w tym 9 szkolonych i 3 rezerwowe), z czego 19 w trakcie przekształcania w bazy przechowywania techniki wojskowej lub rozformowania, – 100 dywizji strzelców zmotoryzowanych (w tym 10 szkolnych), z czego 35 w trakcie przekształceń w bazy przechowywania techniki wojskowej lub rozformowania, – 7 dywizji powietrzno-desantowych (w tym 1 szkolna), z czego 1 w trakcie przekształcania w brygadę, – 3 dywizje forteczne, – 11 dywizji artylerii (w tym	– 54 400 podstawowych czołgów bojowych (w tym 16 400 w składach uzupełnień), – 1000 czołgów lekkich, – 28 000 bojowych wozów piechoty i desantowych, – 50 000 transporterów opancerzonych (w tym 15 900 w składach uzupełnień), – 8000 opancerzonych wozów rozpoznawczych, – 9000 dział i haubic samobieżnych, – 33 000 dział i haubic holowanych (znaczna część w składach uzupełnień), – 1200 moździerzzy samobieżnych, – 13 000 moździerzzy (znaczna część w składach uzupełnień), – 8000 samobieżnych wyrzutni niekierowanych pocisków raketowych, – 8000 dział przeciwpancernych, – 12 000 dział przeciwlotniczych, – 4960 samobieżnych wyrzutni
– jednostki budowlane i kolejowe	(424)		

fakt, że jako przedstawiciel władzy ustawodawczej nie może zasiadać w gremium wykonawczym). Zob. M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. -449; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 191; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 75, 79–80, 93; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 91; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 93–94; A. Roxburgh, *The Second Russian Revolution...*, s. 209.

⁵⁴ Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 259. Zob. tekst oświadczenia GKCzP w: W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 25–26.

		<p>1 szkolna), – 3 brygady strzelców zmotoryzowanych, – 13 brygad desantowo-szturmowych (w tym 1 szkolna), z czego 1 w trakcie przekształceń w bazę przechowywania techniki wojskowej, – 14 brygad specnazu, – 7 brygad artylerii ciężkiej, – 38 brygad i pułków artylerii</p>	<p>kierowanych rakiet przeciwlotniczych, – 24 500 ręcznych wyrzutni rakiet przeciwlotniczych, – 2050 śmigłowców szturmowo-desantowych, – 1510 śmigłowców transportowych, – 200 śmigłowców walki elektronicznej, – 680 śmigłowców ogólnego przeznaczenia – 550 wyrzutni rakiet operacyjno-taktycznych, – 800 wyrzutni rakiet taktycznych</p>
<p>Wojska Lotnicze w tym:</p> <p>– jednostki lotnictwa taktycznego</p> <p>– jednostki lotnictwa dalekiego zasięgu</p> <p>– jednostki lotnictwa transportowego</p>	<p>420</p> <p>(280)</p> <p>(100)</p> <p>(40)</p>	<p>– 5 armii lotnictwa bombowego i 13 armii lotnictwa frontowego, – 10 dywizji ciężkich samolotów bombowych, – 8 dywizji samolotów bombowych, – 8 dywizji myśliwców bombardujących, – 13 dywizji myśliwców transportowego, – 5 dywizji lotnictwa transportowego, – 1 mieszana dywizja lotnicza, – 1 dywizja lotnictwa specjalnego przeznaczenia</p>	<p>– 177 bombowców międzykontynentalnych, – 410 bombowców średniego zasięgu, – 69 samolotów-cystem dalekiego zasięgu, – 105 samolotów walki elektronicznej dalekiego zasięgu, – 2130 myśliwców frontowych, – 2240 myśliwców bombardujących, – 475 samolotów rozpoznania taktycznego, – 60 taktycznych samolotów walki elektronicznej, – 2000 szkolnych samolotów odrzutowych, – 220 śmigłowców szturmowych, – 620 ciężkich samolotów transportowych, – 1200 lekkich samolotów transportowych</p>
<p>Wojska Obrony Powietrznej Kraju</p>	<p>475</p>	<p>– 1 okręg obrony powietrznej kraju (Moskiewski), – 9 armii obrony powietrznej kraju, – 18 korpusów obrony powietrznej kraju, – 16 dywizji obrony powietrznej kraju, – 2 brygady radiotechniczne</p>	<p>– 100 wyrzutni antyrakiet do zwalczania międzykontynentalnych pocisków raketowych, – 2470 myśliwców przechwytyjących, – 15 samolotów wczesnego ostrzegania, – 400 szkolnych samolotów odrzutowych, – 8650 stacjonarnych wyrzutni kierowanych rakiet przeciwlotniczych, – 3 radary pozahoryzontowe o zasięgu międzykontynentalnym, – 19 radarów wczesnego ostrzegania wielkiego zasięgu, – 9 satelitów kosmicznych wczesnego ostrzegania</p>
<p>Strategiczne Wojska</p>	<p>164</p>	<p>– 5 strategicznych armii raketowych, – 21 strategicznych dywizji</p>	<p>– 1388 wyrzutni międzykontynentalnych rakiet balistycznych,</p>

Rakietowe		rakietowych, – 3 poligony rakietowe	– 1700 transporterów opancerzonych do obrony baz, – 140 śmigłowców ogólnego przeznaczenia
Marynarka Wojenna w tym: – siły morskie strategiczn. przeznaczenia – siły morskie ogólnego przeznaczenia – lotnictwo morskie – wojska obrony wybrzeża – piechota morska	450 (16) (303,5) (75) (41,5) (14)	– 4 floty oraz 1 samodzielna flotylla morska, – 26 dywizji okrętów podwodnych, – 5 samodzielnych brygad okrętów podwodnych, – 2 dywizje dużych okrętów rakietowych, – 1 dywizja okrętów zwalczania okrętów podwodnych, – 2 brygady okrętów zwalczania okrętów podwodnych, – 2 dywizje okrętów nawodnych, – 1 brygada okrętów nawodnych, – 4 brygady kutrów rakietowych, – 12 brygad okrętów dozorowych (ochrony rejonu wodnego), – 1 brygada trałowców, – 3 dywizje okrętów desantowych, – 1 brygada okrętów desantowych, – 4 brygady okrętów wywiadowczych, – 1 brygada kutrów rzecznych, – 3 morskie dywizje lotnicze nosicieli rakiet, – 1 morska dywizja lotnictwa szturmowego, – 1 dywizja samolotów zwalczania okrętów podwodnych, – 1 dywizja myśliwców, – 4 dywizje obrony wybrzeża (przemianowane z dywizji strzelców zmotoryzowanych i przejęte od Wojsk Lądowych w grudniu 1989 r. w związku z zamiarem podpisania traktatu CFE), – 1 dywizja piechoty morskiej, – 4 brygady piechoty morskiej (w tym 1 rezerwowa), – 1 morska brygada specnazu, – 2 samodzielne brygady	– 60 atomowych okrętów podwodnych z międzykontynentalnymi rakietami balistycznymi (912 wyrzut.), – 44 atomowe okręty podwodne z raketami manewrującymi, – 15 klasycznych okrętów podwodnych z raketami manewrującymi, – 67 „myśliwskich” atomowych okrętów podwodnych, – 132 „myśliwskich” klasycznych okrętów podwodnych, – 1 lotniskowiec uderzeniowy, – 4 lotniskowce zwalczania okrętów podwodnych, – 2 krążowniki-śmigłowcowce zwalczania okrętów podwodnych, – 3 atomowe krążowniki rakietowe, – 24 krążowniki rakietowe, – 37 niszczycieli rakietowych, – 1 niszczyciel klasyczny, – 32 fregaty rakietowe, – 115 fregat klasycznych, – 76 korwet rakietowych, – 82 duże kutry rakietowe, – 32 duże kutry torpedowe, – 192 okręty dozоровe, – 289 trałowców, – 3 duże okręty desantowe, – 75 średnich okrętów desantowych, – 120 kutrów desantowych, – 732 statków logistycznych, łączności i wywiadu, – 356 bombowców średniego zasięgu, – 10 samolotów-cystern dalekiego zasięgu, – 105 samolotów dalekiego rozpoznania morskiego i walki elektronicznej, – 235 myśliwców morskich, – 565 myśliwców bombardujących, – 198 samolotów zwalczania okrętów podwodnych, – 287 śmigłowców zwalczania okrętów podwodnych, – 20 śmigłowców rozpoznania morskiego i walki elektronicznej, – 25 śmigłowców szturmowych, – 15 śmigłowców zwalczania min,

		artylerii	<ul style="list-style-type: none"> - 445 samolotów i śmigłowców szkolnych, - 40 lądowych wyrzutni kierowanych rakiet przeciwokrętowych, - 1050 podstawowych czołgów bojowych, - 100 czołgów lekkich, - 4040 transporterów opancerzonych i wozów rozpoznawczych - 348 dział i moździerzy samobieżnych, - 468 dział i haubic holowanych, - 144 samobieżne wyrzutnie niekierowanych pocisków raketowych, - 60 dział przeciwlotniczych, - 45 samobieżnych wyrzutni kierowanych rakiet przeciwlotniczych, - 250 ręcznych wyrzutni rakiet przeciwlotniczych
Ogółem	3333	<ul style="list-style-type: none"> - 14 okręgów wojskowych i 2 grupy wojsk, - 23 dowództw armii lądowych,- 1 okręg obrony powietrznej kraju i 27 armii powietrznych (lotniczych i wojsk obrony powietrznej kraju), - 5 strategicznych armii raketowych, - 4 floty oraz 1 samodzielna flotylla morską, - 11 dowództw korpusów lądowych, - 18 korpusów obrony powietrznej kraju, - 158 dywizje lądowych Wojsk Lądowych i Marynarki Wojennej (w tym 21 szkolnych i 3 rezerwowe), z czego 54 w trakcie przekształcania w bazy przechowywania techniki wojskowej lub rozformowania, - 68 dywizji powietrznych (lotniczych, OPK i marynarki), - 31 strategicznych dywizji raketowych, - 34 dywizje okrętów wszystkich klas, - ponad 50 brygad lądowych Wojsk Lądowych i Marynarki Wojennej (w tym 1 szkolna oraz 1 rezerwowa), - 31 brygad okrętów wszystkich klas 	<ul style="list-style-type: none"> - 56 550 czołgów wszystkich typów, - 91 740 transporterów opancerzonych i wozów bojowych wszystkich typów, - 77 076 dział i haubic wszelkich typów, - 8144 samobieżne wyrzutnie niekierowanych pocisków raketowych, - 38 405 wyrzutni kierowanych rakiet przeciwlotniczych wszystkich typów, - 2738 wyrzutni międzykontynentalnych rakiet balistycznych, operacyjno-taktycznych oraz taktycznych, - 5147 śmigłowców wszelkich typów, - 9256 samolotów bojowych wszystkich typów, - 2184 samolotów pomocniczych i transportowych, - 2845 samolotów i śmigłowców szkolnych, - 318 okrętów podwodnych, - 1088 okrętów nawodnych wszelkich klas, - 732 statki logistyczne, łączności i wywiadu

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The Military Balance 1991–1992*, International Institute for Strategic Studies-Brassey's, London 1991, s. 30–45; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004, s. 40–47, 104–106, 138, 140–146, 159–160, 162–163, 167–168; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска в последний год Союза ССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001, s. 17–24; 236–237, 274; И. Дроговоз, *Танковый меч страны советов*, Изд. Харвест, Минск 2004, s. 306; А. Ленский, М. Цыбин, *Военная авиация отечества. Организация, вооружение, дислокация (1991/2000 г.г.)*, Санкт-Петербург 2004, s. 35, 40, 44–51; М. Миколајчук, *Повстаніе і развіццё Стратэгічных Войск Ракіетовых (RWSN) ЗСРС І Федэрацыі Росыйскай в latach 1945–2003. Cz. II*, „Nowa Technika Wojskowa” 2003/11, s. 33; И. Дроговоз, *Воздушный щит Страны Советов*, Изд. Харвест, Минск 2007, s. 372–404; idem, *Ракетные войска СССР*, Изд. Харвест Минск 2007, s. 286–299; *Стратегическое ядерное вооружение России* (red. П.Л. Подвиг), Изд. АТ, Москва 1998, s. 129–130; И. Дроговоз, *Большой флот Страны Советов*, Изд. Харвест Минск 2003, s. 596, 650.

Tabela 2. Wykaz jednostek operacyjnych i analitycznych (bez pionów pomocniczych oraz logistycznych) centralnego aparatu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR w sierpniu 1991 roku

Nazwa jednostki organizacyjnej	Funkcje
Sztab MWD	Koordinacja działań operacyjnych poszczególnych pionów resortu
Główny Zarząd Ochrony Porządku Publicznego	Zwalczanie przestępstw pospolitych, drobnych przestępstw Pacyfikowanie zamieszek i nielegalnych zgromadzeń
Główny Zarząd Śledztw Kryminalnych	Prowadzenie pracy operacyjno-śledczej w sprawach przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu
Główny Zarząd ds. Walki z Przestępczością Zorganizowaną	Zwalczanie nieformalnych grup zbrojnych i mafii
Główny Zarząd ds. Walki z Defraudacją Własności Socjalistycznej i Spekulacją	Zwalczanie przestępstw gospodarczych, kradzieży mienia i korupcji
Główny Zarząd Państwowej Inspekcji Samochodowej	Pion milicji drogowej
Główny Zarząd Milicji ds. Transportu	Pion milicji kolejowej, wodnej i ds. ochrony transportu lotniczego, konwojowanie więźniów
Główny Zarząd Ochrony Resortowej	Ochrona obiektów resortu, wsparcie techniczne pionów operacyjnych
8. Zarząd Główny	Ochrona instalacji nuklearnych i baz rakietowych Armii Radzieckiej
Wydział Wiz i Rejestracji	Wydawanie dowodów osobistych, paszportów i zezwoleń
Główne Centrum Informacji	Analiza informacji kryminalnej, statystyka przestępstw, systemy ewidencji i archiwa
Główny Zarząd Straży Pożarnej	Zarządzanie strażą pożarną
Główny Zarząd Wojsk Wewnętrznych	Dowodzenie Wojskami Wewnętrznymi, ochrona ważnych obiektów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: L. Shelley, *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996, s. 64–65; idem, *The Ministry of Internal Affairs*, [w:] *Executive Power and Soviet Politics: The Rise and Decline of the Soviet State* (red. E. Huskey), M. E. Sharpe, New York 1992, s. 202, 209–211, 214–215; M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 769–770; *МВД России: Энциклопедия* (red. В.Ф. Некрасов), Олма-Пресс, Москва 2002, s. 110–130, 132–133, 375.

Tabela 3. Wykaz jednostek operacyjnych i analitycznych (bez pionów pomocniczych oraz logistycznych) centralnego aparatu Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR w sierpniu 1991 roku

Nazwa jednostki organizacyjnej	Funkcje
1. Zarząd Główny	Cywilny wywiad zagraniczny
2. Zarząd Główny	Kontrwywiad krajowy
3. Zarząd Główny	Kontrwywiad wojskowy
4. Zarząd	Kontrwywiadowcza ochrona transportu
Zarząd „Z”	Ochrona „radzieckiego ładu konstytucyjnego”
Zarząd „OP”	Walka z przestępczością zorganizowaną
6. Zarząd	Kontrwywiadowcza ochrona gospodarki
7. Zarząd	Obserwacja zewnętrzna
8. Zarząd Główny	Kryptografia i zapewnienie bezpieczeństwa łączności szyfrowej
Służba Ochrony	Ochrona prezydenta ZSRR i rządu
10. Wydział	Systemy ewidencji i archiwa
12. Wydział	Stosowanie środków techniki operacyjnej
15. Zarząd Główny	Zabezpieczenie funkcjonowania państwa na wypadek wojny
16. Zarząd	Wywiad sygnałowy
Zarząd Operacyjno-Techniczny	Wsparcie techniczne pionów operacyjnych
Zarząd Analityczny	Analiza informacji krajowych i zagranicznych
Wydział Śledczy	Prowadzenie śledztw w sprawach zbrodni przeciwko państwu
Zarząd „SCz”	Dowodzenie jednostkami specjalnymi KGB
Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych	Zabezpieczenie granic lądowych i morskich
Zarząd Łączności Rządowej	Nadzór nad budową i eksploatacją „bezpiecznych” sieci łączności
Zarząd ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego	Nadzór nad bezpieczeństwem w Moskwie i Obwodzie Moskiewskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, red. А. Кокурин, Н. Петров, Международный Фонд «Демократия», Москва 2003, s. 224; А. Кокурин, Н. Петров, *КГБ: Структура, функции, кадры* „Свободная Мысль” 1998/2, s. 124–125; L. Pawlikowicz, *Tarcza i miecz – od rozkwitu do upadku. Podstawowe funkcje, struktury, potencjał kadrowy oraz obsada personalna Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1975–1991*, „Апарат Репресји в Polsce Ludowej 1944–1989” 1/10 (2012), s. 66; *Энциклопедия секретных служб России* (red. А. Колпакиди), Астрель, Москва 2004, s. 266–267.

LITERATURA

- [1] Альбац Е., *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслинт, Москва 1992.
- [2] Andrew C., Mitrokhin V., *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000.
- [3] Arbatov A., Chayes A., Olson L., *Managing Conflict in the Former Soviet Union. Russian and American Perspectives*, Harvard University, Cambridge 1997.
- [4] Бакатин В., *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992.
- [5] Barylski R., *The Soldier in Russian Politics: Duty, Dictatorship and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Books, New Brunswick – London 1998.
- [6] Beissinger M., *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- [7] Boriew W., *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992.
- [8] Breyer S., *Zbrojenia morskie Rosji po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Okrepy Wojenne” 1993/2, s. 73-79.
- [9] Brusstar J., Jones E., *The Russian Military’s Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995.
- [10] Bush G., Scowcroft B., *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000.
- [11] Central Intelligence Agency, *A Compendium of Recent Insurgency Analyses*, Directorate of Intelligence, GI 90-10043, 1 August 1990, k. 1-9 (<http://www.foia.cia.gov>; dostęp: 29.09.2013).
- [12] Central Intelligence Agency, *Organized Crime in the USSR: Its Growth and Impact*, Directorate of Intelligence, GI 90-10043, 1 August 1990, k. 11 (<http://www.foia.cia.gov> ; dostęp: 13.09.2013).
- [13] Central Intelligence Agency, *Soviet Military Manpower: Sizing the Force*, Directorate of Intelligence, SOV 91-10007X, 1 February 1991, k. 15 (<http://www.foia.cia.gov> dostęp: 7.11.2013).
- [14] Collins J., *U.S./Soviet Military Balance. Statistical Trends, 1980–1990*, Congressional Research Service, Report no. 90–401, Washington D.C. 6 August 1990.
- [15] *Der Teilabzug der Südgruppe der Truppen (SGT)*, „Soldat und Technik” 1989/8, s. 599.
- [16] *Der Abzug der Zentralgruppe der Truppen*, „Soldat und Technik” 1991/7, s. 505.
- [17] Dobbs M., *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998.
- [18] Дроговоз И., *Большой флот Страны Советов*, Изд. Харвест Минск 2003.
- [19] Дроговоз И., *Танковый меч СССР 1945–1991*, Пьедестал, Москва 1999.
- [20] Дроговоз И., *Ракетные войска СССР*, Изд. Харвест Минск 2007.
- [21] Дроговоз И., *Воздушный щит Страны Советов*, Изд. Харвест, Минск 2007.
- [22] Dunlop J., *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 94-127.
- [23] Dunlop J., *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993.

- [24] Ebon M., *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994.
- [25] *Энциклопедия секретных служб России* (red. А. Колпакиди), Астрель, Москва 2004.
- [26] Феськов В., Калашников К., Голиков В., *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004.
- [27] Фролов А., *КГБ и контрразведывательное искусство*, Реалии, Москва 2003.
- [28] Galeotti M., *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 769-786.
- [29] Graczow A., *Gorbaczow*, Iskry, Warszawa 2003.
- [30] Грушко В., *Судба разведчика. Книга воспоминаний*, Международные отношения, Москва 1997.
- [31] Hahn G., *Russia's Revolution from Above: Reform, Transition and Revolution in the Fall of the Soviet Communist Regime*, Transaction Books, New Brunswick – London 2002.
- [32] Хлобустов О., *Август 1991: где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011.
- [33] Jelcyn B., *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995.
- [34] Jones E., Brusstar J., *Ministry of Defence*, [w:] *Executive Power and Soviet Politics: The Rise and Decline of the Soviet State* (red. E. Huskey), M. E. Sharpe, New York 1992, s. 181-201.
- [35] Knight A., *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- [36] Knight A., *The KGB, Perestroika, and the Collapse of the Soviet Union*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 67-93.
- [37] Кокурин А., Петров Н., *КГБ: Структура, функции, кадры*, „Свободная Мысль” 1998/2, s. 110-125.
- [38] Крючков В., *Личное дело*, т. I, Олимп, Москва 1997.
- [39] Kukliński R., *Wojna z narodem widziana od środka*, [w:] *Bohater czy zdrajca. Sprawa pułkownika Kuklińskiego. Fakty i dokumenty*, Most-Presspublica, Warszawa 1992, s. 24-82.
- [40] Ленский А., Цыбин М., *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001.
- [41] *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник* (red. А. Кокурин, Н. Петров), Международный Фонд «Демократия», Москва 2003.
- [42] Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Philip Wilson, Warszawa 1998.
- [43] *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997.
- [44] Mendel F., *Moskaus Truppen der Inneren Sicherheit: Werkzeuge Der Unterdrückung*, „Europäische Wehrkunde” 1991/2, s. 102-105.
- [45] Mikołajczuk M., *Powstanie i rozwój Strategicznych Wojsk Rakietowych (RWSN) ZSRS I Federacji Rosyjskiej w latach 1945–2003. Cz. II*, „Nowa Technika Wojskowa” 2003/11, s. 30-37.
- [46] *Mit Verladung der KPz T-64*, „Soldat und Technik” 1989/7, s. 523.

- [47] Moran J., *From Garrison State to Nation-State: Political Power and Russian Military under Gorbachev and Yeltsin*, Praeger Publ., Westport 2002.
- [48] *МВД России: Энциклопедия* (red. В.Ф. Некрасов), Олма-Пресс, Москва 2002.
- [49] Pawlikowicz L., *Tarcza i miecz – od rozkwitu do upadku. Podstawowe funkcje, struktury, potencjał kadrowy oraz obsada personalna Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (przy Radzie Ministrów) ZSRR w latach 1975–1991*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 1/10 (2012), s. 11-83.
- [50] Potyrała B., Szczegóła H., *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997.
- [51] Potyrała B., Szlufik W., *Koniec mitu o niezwykłej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001.
- [52] Reddaway P., Glinski D., *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism Against Democracy*, United States Institute of Peace Press, Washington 2001
- [53] Roxburgh A., *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992.
- [54] *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991* (red. T.W. Karasik), Academic International Press, Gulf Breeze 1991.
- [55] Seliktar O., *Politics, Paradigms and Intelligence Failures: Why So Few Predicted the Collapse of the Soviet Union*, M. E. Sharpe, New York 2004.
- [56] Shelley L., *The Ministry of Internal Affairs, [w:] Executive Power and Soviet Politics: The Rise and Decline of the Soviet State* (red. E. Huskey), M. E. Sharpe, New York 1992, s. 202-220.
- [57] Shelley L., *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996.
- [58] *SIPRI Yearbook 1991: World Armaments and Disarmament*, Oxford University Press, London – New York 1991.
- [59] *Soviet Armed Forces Review Annual, Vol. 12, 1988* (red. G.M. Mellinger), Academic International Press, Gulf Breeze 1988.
- [60] Starr B., *Soviet move to evade CFE*, „Jane's Defence Weekly” 22.12.1990, s. 1257.
- [61] *Statement of the Representative of the Union of Soviet Socialist Republics in the Joint Consultative Group*, Treaty on Conventional Forces in Europe, 14 June 1991.
- [62] Степанков В., Лисов Е., *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992.
- [63] *Стратегическое ядерное вооружение России* (red. П.Л. Подвиг), Изд. АТ, Москва 1998.
- [64] *Tank unit withdrawals revealed*, „Jane's Defence Weekly” 18.03.1989, s. 472.
- [65] Taylor B., *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 17-66.
- [66] *The Military Balance 1988–1989*, International Institute for Strategic Studies, London 1988.
- [67] *The Military Balance 1990–1991*, International Institute for Strategic Studies-Brassey's, London 1990.

- [68] *The Military Balance 1991–1992*, International Institute for Strategic Studies-Brassey's, London 1991.
- [69] *The Warsaw Pact Air Forces*, „World Air Power Journal” 1990/3, s. 136-153.
- [70] Thom F., *Czas Gorbaczowa*, Delikon, Warszawa 1990.
- [71] Waller J. M., *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco – Oxford 1994.
- [72] Weiss P., *Soviets beef up IS forces*, „International Defense Review” 1990/8, s. 833.
- [73] *Заключение по материалам расследования роли и участия должностных лиц КГБ СССР в событиях 19–21 августа 1991 года* (http://www.pseudology.org/Documents/GKChP_Bakatin.htm; dostęp: 25.02.2009).
- [74] Zaloga S., *Modré Barety. Bojová historie sovětských a ruských vzdušně-výsadkových sil*, Jota Military, Brno 1998.
- [75] Зенкович Н., *1985–1991. Что это было?*, Олма-Пресс, Москва 2005.
- [76] *Zwei weitere Divisionen der WGT*, „Soldat und Technik” 1991/7, s. 505.

PARTICIPATION OF SOVIET FORCE'S DEPARTMENTS IN THE “AUGUST COUP” OF 1991. PART 1

The article explores the potential of the soviet government „force's” departments at the turn of the 1980s and 90s of last century. In addition to the manpower and structural changes carried out by mid-1991 in the Ministry of Defence, the Ministry of Internal Affairs and the Committee for State Security also describes dynamically changing external political circumstances that clearly evolved towards the disintegration of the Soviet Union, as well preparation for the coup taken between the 9th December 1990 and 19th August 1991.

The primary purpose of the “August Coup” was to prevent scheduled for 20th August, the signing of the new Union Treaty, who after the entry into force of substantially altered the status of the Soviet Union from the country federation to confederation of sovereign states. Inability to develop in such a short time, many important details of the coup plan and take into account possible alternatives influenced later for the final fiasco.

The article uses official collections of documents published in the Russian Federation in the 1990s, as well as numerous analyses of the various authors (especially from Russia, the United States and Great Britain) also disclosed reports of the Central Intelligence Agency, available on the Internet, thanks to the law on the Freedom of access to information.

Keywords: Ministry of Defence of the USSR, the KGB of the USSR, the MVD of the USSR, August Coup of the 1991, GKChP

DOI:10.7862/rz.2014.hss.10

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: czerwiec 2014